

ТРИ РЕЄСТРИ – «PRO MEMORIA» З АРХІВУ ЯКИМА ЄРЛИЧА

Шляхтич Яким Єрлич (1598 – 1674) відомий як автор мемуарного твору, що містить детальний опис подій козацької революції середини XVII століття. Читачі можуть знайти тут і багато інших цінних свідчень, дотичних нашої історії; джерело буквально просякнуте колоритними характеристиками історичних постатей, піснями, переказами чуток, копіями офіційних документів і приватних листів, генеалогічними нотатками¹. Більшість подій, про які пише Єрлич у своєму «Літописці, або хроніці», відбулася на території Волині та Київщини, де проминуло його життя.

Біографія шляхтича достатньо добре вивчена². Походив він з родини спадкових слуг князів Острозьких. Батько мемуариста за відданість Дому тримав на ленному праві кілька сіл під Острогом, у тому числі й частину Нетішина. Головним же осідком сім'ї були розташовані зовсім поруч Колимлі³, де Яким Єрлич народився. Після навчання «у школах», служби в канцелярії Коронної Метрики та військових управлень майбутній хроніст прийняв постриг в одному з київських православних монастирів і перебував у ньому від середини 1620-х до початку 1630-х. Зрештою, обставини змусили Єрлича відмовитися від чернечої обітниці, після чого він одружився, завів господарство й почав жити як звичайний шляхтич-обиватель Київського воєводства. На початку Хмельниччини мемуарист ледь не загинув від рук козаків і згодом переїхав на Волинь. Детальніше про його поневіряння, спроби повернути спустошені війною володіння, відносини з родичами, приятелями та ворогами розповідає сама «хронічка», яку доповнюють поодинокі записи в актових книгах волинських судів.

Мета цієї публікації — ввести у науковий обіг ряд документів з приватного архіву Якіма Єрлича, які були оприєвлені в Луцькому гродському суді 14 травня 1691 року. З дев'яти дітей шляхтича до самого кінця XVII ст. дожив тільки син Ярош, який і пред'явив документи на уряді.

Перший реєстр являє собою список боргів, які завинила мемуаристу його рідна сестра Тетяна († 1651). Жінка ця двічі виходила заміж — спочатку за Самуеля Володкевича, потім за Ярему Тишу-Биковського. Останній був великим приятелем і благодійником Єрлича. Саме в його ходорківських володіннях на Житомирщині сім'я хроніста проживала до початку «козацької війни». У липні 1647 р. Тишу-Биковського — «чоловіка поштивого, що Господа Бога боявся, а людей добрих, статечних народу шляхетського любив і шанував, та й простої кондиції, селян, не легковажив і рівними собі вважав» — підступно вбив сусід Александер Замойський⁴. У житті Яреминої вдови настали складні часи. Потрібно було і поховати чоловіка, й покарати злочинця, і захистити свої майнові права. В усіх цих справах Єрличівна могла розраховувати хіба що на підтримку брата, оскільки власний дітей з паном Яремою вона не мала, а пасерб і чотири падчерки⁵, жадаючи отримати батькову спадщину, ставилися до неї вороже.

У документі перераховано витрати, які Яким Єрлич поніс, виконуючи різні доручення сестри в період з серпня 1647-го по січень 1648 року. Більшість видатків була пов'язана із захистом майнових інтересів пані Тишиної в судах, і в цьому плані особливо цінними є свідчення про вартість різних послуг, наданих шляхтичу судовими урядниками та офіційними свідками в Києві та Житомирі.

Щодо часу укладання реєстру, то з'явився він не раніше липня-серпня 1648-го і не пізніше липня 1651 року, коли померла Єрличева сестра (у тексті вона не названа небіжчицею). Про те, що документ був оформлений не раніше літа 1648 року, свідчить вміщений наприкінці тексту заклик домагатися

¹ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów... / Z rękopismu wydał K. Wł. Wójcicki. — Petersburg, 1853. — Т. 1-2; Южнорусские летописи / Под ред. О. Левицкого. — Киев, 1916. — С. 33-393. Обидві публікації здійснені за пізнішими копіями. Автограф пам'ятки, який зберігався в Бібліотеці Ординації Красинських у Варшаві, загинув у 1944 р. Детальніше про його зміст див. Pulaski F. Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasin'skich. — Warszawa, 1915. — S. 406-408.

² Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум. Альманах соціальної історії. — Київ, 2004. — Вип. 4. — С. 135-188.

³ Колимлі — нині село Колом'є Шепетівського (до 2020 р. Славутського) району Хмельницької області.

⁴ Южнорусские летописи. — С. 95-96.

⁵ Йдеться про дітей Яреми Тиші-Биковського, народжених у шлюбі з його першою дружиною Марушею Промчійківною-Долотецькою.

повернення боргів, «коли Господь Бог дасть мир». Це виразна вказівка на воєнний стан, який запанував у Речі Посполитій з початком виступу під проводом Богдана Хмельницького. Влітку 1648 року вся територія Київського воєводства, де знаходилися маєтки хроніста, була зайнята козаками, а сам шляхтич у цей час, оминаючи битий шлях, здійснив пішу кількатижневу мандрівку до Києва. З серпня 1648-го і до жовтня 1649-го року він переховувався в Печерському монастирі, можливо, видаючи себе за ченця, яким колись і був. У нотатках Єрлича регулярно фіксуються свідчення про страту нобелів новими господарями Києва⁶. Те, що сам він у цей час не постраждав, опосередковано говорить на користь нашого припущення.

Хоча мемуаристу пощастило вижити, невпевність ситуації, в якій він перебував упродовж 1648-1651 років, очевидно, змушувала до укладання заповіту. Жодної згадки про цей документ у «Літописці, або хроніці» немає, однак пряме свідчення про нього маємо в аналізованому реєстрі. Зрештою, сам реєстр виник як додаток до заповіту, про що дізнаємося буквально з першого його речення. Тут же, у першому реченні, вказана дата укладання реєстру — 13 лютого 1647 року. Виходячи з того, що ми вже знаємо про зміст і обставини виникнення документа, ясно, що дата ця є помилковою; вона могла з'явитися внаслідок неухважного копіювання (перенесення) реєстру до луцьких гродських книг наприкінці XVII ст. Оригінальний реєстр міг бути написаний в лютому 1649-го, 1650-го або 1651-го, але не 1647-го чи 1648-го року.

У **другому реєстрі** перераховано речі «пана Володкевича», які Яким Єрлич успадкував і передав на зберігання своєму молодшому брату Михайлу. Згаданий тут Володкевич — це, очевидно, Самуель, швагρο братів Єрличів і перший чоловік їхньої сестри Тетяни. Помер він бл. 1646 року, не залишивши нащадків.

Як випливає з оригінальної назви документа, з'явився він після першого реєстру, причому написаний був «у Добрятині того ж року, місяця і дня, що й заповіт». Виходить, що всі три документи постали в один день. Точної їх дати ми не знаємо, але згадка Добрятина вказує на те, що заповіт і два додатки до нього Яким Єрлич укладав не в Києві у 1648-1649 роках, а на Волині у році 1650-му або 1651-му.

Містечко Добрятин Луцького повіту Волинського воєводства⁷ належало володимирському підкомору кн. Юрію Пузині, одруженому з двоюрідною сестрою хроніста Оленою Бутовичівною. Цей же шляхтич був опікуном Маріанни Рогузкої, яку в 1635 році власне у Добрятині видав заміж за пана Якіма⁸. В подальшому подружжя Єрличів зберігало тісні контакти з Пузинами, які прихистили їх, вигнанців з Київщини, у своїх володіннях.

Третій реєстр також мав зберігатися в архіві Якіма Єрлича, а укладачем документа міг бути хтось з його ближчих родичів — можливо, племінників, що проживали в селі Болячів⁹ під Ходорковом. Із цим маєтком Єрличі були пов'язані ще з 1647 року¹⁰.

У першій половині реєстру міститься інформація про стан господарства і збитки, заподіяні в селі жовнірами, що верталися з «задніпровської кампанії» 1664 року. В другій частині йдеться про неназваних опікунів, які привласнили собі певні статки, належні за правом укладачу документа. Текст джерела позбавлений важливих деталей, що на даний момент унеможлиблює його належну інтерпретацію.

Підсумовуючи коротке повідомлення, зауважимо, що публіковані документи суттєво доповнюють мемуари Якіма Єрлича. Вони показують, якими турботами переймався автор «Літописця, або хронічки» напередодні і в перші роки козацької революції. У двох давніших реєстрах згаданий заповіт шляхтича, укладений на початку 1650-х у Добрятині на Волині. Про його існування досі не було відомо. Останній з наведених нижче реєстрів засвідчує, що в роки Руїни Єрличі зберігали зв'язок із Київським воєводством, де в довоєнні часи посідали маєтки в околицях Ходоркова.

Ігор Тесленко (м. Київ)

⁶ Южнорусские летописи. — С. 104, 107, 126-127.

⁷ Нині — село Дубенського району Рівненської області.

⁸ Южнорусские летописи. — С. 80.

⁹ Нині — село Житомирського району Житомирської області.

¹⁰ Южнорусские летописи. — С. 96.

Д О Д А Т К И¹¹

№ 1.

Regestrzik spisany dłużkow roznych ruznemi czasy, co mi pani siostra została winna, czego w testament nie wkładałem y nie pisałem, w roku tysiąc szescset czterdziestym siedmym miesiąca February trzynastego dnia, na sprawy w potrzebie.

Naprzod m[iesią]ca awgusta dwudziestego pierwszego woznemu Ianickiemu Alexandrowi, który zanosił y podawał do xiąg zytomirskich possessią po zabiciu nieboszczyka p[ana] Tysze¹², ktoremum dał swemi pieniędzmi zł[oty] ieden, a za pracą y drugi raz, co iezdił przez Miszkowskiego, pułtora zł[otych] znowuz temu woznemu, gdy przywiąz possessią, a oddał groszy dwanasacie, słoniny, iagieł, gorzałki¹³, grocha, syra kwart kilka¹⁴ boklag, co mie kosztuie na zło[tych] 2.

M[iesią]ca septembra dziewiętnastego w Kiiowie na zamku namiesnikowi od przyięcia || [арк. 735 зв.] protestatyei groszy dziesięc, w kancelariei groszy pultrzecia wpisnego. U Zyda Marka bykowskiego wzięła gorzałki kwart sto, za którą wytracił mi w arędzie Zyd zło[tych] dziesięc. Na smołe, gdy nieboszczyka pana Tysze zabito, dałem za prostą¹⁵ pany Tyszyny¹⁶ Hawrowi do Korestoszowa złotych trzy.

W roku tysiąc szescset czterdziestym osmym m[iesią]ca ianuary dnia piętnastego u sądu pod czas roczkow od wzdania potomkow pana Olizarowych¹⁷ przy panu Michale¹⁸ swemi piniędzmi za panią Tyszyne gro[szy] dwadziescia pięc.

Dnia dwudziestego (od dylaty) od dilaty¹⁹ s temiz potomkami przy panu Nowosieleckim s pany Tyszyny strony²⁰ dał gro[szy] pułosma, a piec z Adamowy²¹ siostry Szackiemu drugą gro[szy] pułosma.

Dnia dwudziestego wtorego ianuary od podania kontrowersy w kancelary przeciwko Adamowi groszy pułosma.

Dnia dwudziestego siedmego Hryckowi na strawe gospodarzowi monasterskiemu, gdym posyłał po panią Tyszyną do Goliaczowa²², dwadziescia – w sprawie kłamliwey Kisinczykowej.

Taz wzięła pierscien złoty, za ktorego iey m[ilos]c pani podkomorzyna włodziwirska²³ dała w Łucku złotych dwadziescia pięc z rubinami, ktorego, wziewszy, beze mnie dała panu Masalskiemu. Kwiatkow para perłowych sutych, na ktorych było perel kup dwanasacie z ferytami złotemi, za ktore złotych piętnasacie. Zausznica szczera złota || [арк. 736] zł[otych] dziesięc, syra puł kopy w drogę lubelską nieboszczykowi panu Tysze pozyczyła p[ani] siostra, zas pani siostra panu Wołotkiewiczowi²⁴ wzięła u mnie skrzynie wozową małowaną²⁵ nową okowaną, za którą miała dac złotych szesc. Taz, mając w powierzeniu skrzynie z rzeczami memi (płaszczyk, szubeczkie, chusty y inne drobiazki), płutna w niwecz obrocila, a drugie przepadło, czego tego dochodzic, gdy da P[an] Bog pokoy, na summie oney pozostały.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України),
ф. 25: Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 428, арк. 735-736.

¹¹ Текст джерела відтворений зі збереженням оригінальної орфографії. Скорочення розкриваються у квадратних дужках. Пунктуаційні знаки, великі й малі літери вживаються згідно з правилами сучасного правопису. Описки, що виникли в процесі перенесення документів до актової книги, не виправлялися, на них акцентується увага у посторінкових примітках. Тексти документів поділено на абзаци згідно з формуляром і за змістом.

¹² Йдеться про Ярему Тишу-Биковського.

¹³ Над словом стоїть цифра 1.

¹⁴ Далі затерто: «nascie».

¹⁵ Так у рукописі, мало бути: «prosbą».

¹⁶ Йдеться вдову Яреми Тиші-Биковського Тетяну Єрличівну.

¹⁷ Йдеться про дітей Людвіка Олізара: Михайла, Станіслава, Яна-Олександра та Ганну.

¹⁸ Йдеться, очевидно, про Якимового брата Михайла Єрлича.

¹⁹ Так у рукописі.

²⁰ Слово правлене.

²¹ Йдеться про Адама Тишу-Биковського, пасерба Тетяни Єрличівни.

²² Так у рукописі, мало бути: «Wolaczowa».

²³ Йдеться про дружину володимирського підкоморія кн. Юрія Пузини Олену Бутовичівну.

²⁴ Йдеться, очевидно, про першого чоловіка Тетяни Єрличівни Самуеля Володкевича.

²⁵ Раніше замість «о» було написано «а», але хвостик перекреслено.

№ 2.

Drugi registr dla pamięci mnie samemu y potomkom moim, co przy panu Michale bracie²⁶ zostaia rzeczy rozne po panu Wołodkiewicz²⁷, ktore powierzyłem y do schowania dałem.

Naprzod zasłona zielona kitaykowa we dwa bryty, koszula z iedwabiem zielonym ze złotem szyta, rękowa nierozrzynane²⁸, nowe ze srybrem, wyłogi rysie zpod płaszczyka panienskigo, pułpłaszczce atlasowe czarne, brzuszkaami bielczemi podszyte, alamudka aksamitu czarnego, pupkami sobolemi podszyta, pułpłaszczce czarne terpetyanowe niepodszyte, załozka atlasowa wiszniowa, lisami podszyta, poszewek trzy nowych, czarnym iedwabiem szyte, – to wszystko przy panu Michale zostaie, gdzie z tych pozostałych rzeczy po niebozczyku panu Wołodkiewicz²⁷ y na sprawy rozne y z rozniemi osobami || [арк. 736 зв.] przedał futro rysie zpod ferezii nowe, iako sam powiedał za zło[tych] sto bez kołnirza, futro gornostaiowe zpod szubeczki za zło[tych] szescscdziesiąt²⁹, dwa szmaty futra lisiego zpod ferezii zostaie przy tychze rzeczach, futro zpod ferezii lysie przy starsze³⁰ za zło[tych] dwanascie.

Ia tez poscił przedał iey m[iłosci] paniey Isaykowskiey za złotych trzydziesci pięć, ktore pieniądze onemu oddał dla spraw, co czyni y wynosi złotych złotych³¹ dwiescie siedm, na ktore to sprawy do gotowego processu przewidzianego przez brata tez naszego młodszego p[ana] Alexandra³² az do baniciey ostatniego stopnia poczoł pracowac, gdzie iego bracia³³ a nasz koszt miał byc, a te pozostałe rzeczy w całości maia byc y osobliwy płaszcz aksamitu czarnego, sobolami podszytego, y podszewką spo[d] ferezii złotogłowawa zielona, ktore to dwoie było u p[ana] Dubiskiego w zastawie we czterdziestu zło[tych], to iakims sposobem wykupił y przy p[anie] Michale zostaie, ktore to rzeczy, tak płaszcz, iako y podszewka złotych pięćset kosztuia.

Dwiescie zło[tych] od i[ego] m[iłosci] pana wojewody czernichowskiego³⁴ u onegoz zostało || [арк. 737] ode mnie, co przychodziło na moje strone, z działu wzioł złotych czterdziesci, a szescscdziesiąt³⁵ złotych przez małzonke moje mnie przysłał.

Wiele tez razow był w Lublinie – iest osobliwy registr, y pod ktorym czasem, w iakim miesiacu y roku sprawy tez zaregistrowane, co się panu Michału powierzyło tegoz pana Michała, iakie iest napisane y z iakimi osobami, a co by z tych rzeczy na mnie przychodziło. Aby dzieci moich nie krzywdził prosze, zaczy nie pracowalby on, tedybym ia musiał abo p[an] Alexander, ktory boczoł³⁶ był, dla czego ten registryk przychilic się ma do testamentu mego, ktoremu aby wiara dana była, ktorego ręką moją podpisuie z przycisnieniem pieczęci innych panow przyziacioł.

Działo się w Dobratinie³⁷ roku y m[iesia]ca, dnia, iako w testamencie napisana³⁸.

Ioachim Ierlicz.

ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 428, арк. 736-737.

²⁶ Йдеться про Якимового брата Михайла Єрлича.

²⁷ Йдеться, очевидно, про першого чоловіка Тетяни Єрличівни Самуеля Володкевича.

²⁸ Так у рукописі.

²⁹ Так у рукописі.

³⁰ Так у рукописі.

³¹ Так у рукописі.

³² Йдеться про Якимового брата Олександра Єрлича.

³³ Так у рукописі.

³⁴ Йдеться про Мартина Калиновського, чернігівського воєводу в 1635-1652 роках.

³⁵ Так у рукописі.

³⁶ Так у рукописі, мало бути: «роззף».

³⁷ Далі затерто: «w».

³⁸ Так у рукописі.

№ 3.

Registr siwby na pana stryia, iak siła chłopi bolaczowskie na wiosne orali.

Naprzod pługow dziewięć wychodziło, ktorzy orali dni osm, tez role wszystkie chłopi pozasiwali swym zbozem roznym, ięczmieniem, owsem, hreczko³⁹, prosem y grochem – te dni siedmset dwa.

Ogrod zas – tego iuz nie wiem. Konopie, len posiano wszytką⁴⁰, a pozną iarzyną. Konopi wybraną kup dziewięć, lnu – tego nie wiem. Zyta po zniwach zsykali miarek dwie, kędy był pan Iasnawski, pan Lisicki⁴¹, potym znou zsypaną mirek dwie panu Ianowi, y ten znou po czetweriku pszenice. Kazdy chłop dał siana – było w koszorzą⁴² wozow ze stą.

W Klepcach postawił piekarnie y komore, stawow dwa zaiął temiz chłopami bolaczowskimi y dzis trzy orali na paraline plugow osm tamze w Klepcach, ale nic nie siana. Ialowic trzy dali chłopi na kuchnie przez ten cały rok, inszych rzeczy, nie rachuiąc mianowicie kur, gęsi, prosiąt.

Potym kiedy woyską z Zadnipra powrociło, wzielo stacie – nie || [арк. 737 зв.] wim, czyie zsykali zboza kilkadziesiąt miarek chłopi, pod te zboze y podwoły z Bolaczowa⁴³, koni kilkorą y wołow⁴⁴ pare z naszey części wioski, koni dwoie panowie zolnirze wysiagneli z chłopow kilkadziesiąt złotych y nie chcieli tych podwod powracac, az te pieniądze wydana⁴⁵, na ktore złożyli chłopi złotych czterdziesti y iedzili panu Ianowi⁴⁶, zeby konie wyprawił tegoz⁴⁷ – nic nie wypralił⁴⁸, a pieniędzy przy nim się zostali te czterdzieste złotych – w roku millesimo sexcentesimo sexaiesimo⁴⁹ quarto wybierali pan ociec z panem synem.

Ten zas registrik⁵⁰ pisany y oddany mnie w roku tysiąc szescset szescdziesiąt piąte[g]o m[iesią]ca marca dwudziestego czwartego dnia przez i[ego] m[і]os]c pana Puzyne Ierzego.

Wsi Bolaczowa najmnieysze registrzyki znisc do kupy y porachowac, co by to uczyniło y wynosiło z pany obiekunami⁵¹ – tak z oycem, iako y z synem, a poniewaz udaie to przed ludzi dobrymi, zeby swym kosztem dochodził tego dlugu na xiążęciu Zasławskim⁵², iako y na Rodkiewicz⁵³ a Szleszynskim⁵⁴ o Bolaczow, niech ze te wszystkie rzeczy powraca, co poprzedawał y gotowe pieniądze co poprał⁵⁵ u chłopow zboza rozne bolaczowskich z naszych części, y insze rzeczy. Mytą⁵⁶ az do tego czasu pan syn onego wybira, mieszkaiąc tam, tak na siebie, na konie, ale y na psy sieiá y⁵⁷ koszą, buduią temi chłopami, a to porachowawszy od mała do wiela, || [арк. 738] za to przyiacielską nagrodzic one, na ktore rzeczy są regista rozne w kupie so⁵⁸ opisane, przy tym y moje konie wiezdzywał na Trybunał nie raz, a w ostatku y klacze mi stracił, iedząc, za ktore zło[tych] czterdziesti zrzebną⁵⁹.

ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 428, арк. 737-738.

³⁹ Так у рукописі.

⁴⁰ Так у рукописі.

⁴¹ Йдеться, можливо, про Яна Лісецького, чоловіка Маріанни Єрличівни (племінниця хроніста, донька його брата Івана).

⁴² Так у рукописі.

⁴³ Літеру «l» виправлено з «f».

⁴⁴ Три останні слова правлені.

⁴⁵ Так у рукописі.

⁴⁶ Так у рукописі.

⁴⁷ Так у рукописі.

⁴⁸ Так у рукописі.

⁴⁹ Так у рукописі.

⁵⁰ Так у рукописі.

⁵¹ Так у рукописі.

⁵² Йдеться про кн. Олександра-Януша Заславського.

⁵³ Йдеться про Романа Родкевича, другого чоловіка Олександри Тишанки-Биковської (падчерки Тетяни Єрличівни).

⁵⁴ Йдеться про Яна (Щенсного) Слешинського, першого чоловіка Олександри Тишанки-Биковської (падчерки Тетяни Єрличівни).

⁵⁵ Так у рукописі.

⁵⁶ Так у рукописі.

⁵⁷ Два останні слова правлені.

⁵⁸ Так у рукописі.

⁵⁹ Так у рукописі.